

ЧИННИКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ РИНКУ ПРАЦІ

В. Я. Брич

Трансформація суспільства виносить на порядок денний питання трансформації ринку праці. Чинники, що викликали трансформацію ринку праці, далеко не однозначні. Тому актуальним є їх класифікація та обґрунтування, особливо в контексті її впливу на рівень життя населення. Дане питання вимагає розгляду не тільки концептуальних, а й методологічних засад трансформаційних перетворень у всіх без винятку підсистемах суспільного життя. Адже система життєдіяльності суспільства є настільки складною, що вичленити лише один напрям розвитку якісних змін при розгляді питання поліпшення рівня життя населення реально неможливо. Тому розгляд чинників трансформації ми пов'язуємо із загальними тенденціями та проблемами трансформації суспільства в цілому і окремих сфер суспільного життя зокрема.

Загальні питання трансформаційних процесів розкривають у роботах такі учені, як О. М. Алімов, Д. П. Богиня, В. М. Геєць, В. П. Горбатенко, М. І. Долішній, В. І. Куценко, І. І. Лукінов, В. О. Мандибур та ін. Проблеми трансформації ринку праці піднімали вчені, зокрема, С. І. Бандур, В. І. Герасимчук, Т. А. Заяць, У. Я. Садова, Л. К. Семів. Проте вимагає дослідження природа виникнення самих трансформаційних процесів, виділення чинників впливу. Саме на розгляді цього аспекту й акцентоване наше дослідження.

Чинник у суворо семантичному розумінні слова є рушійною силою, причиною певного процесу чи явища. Виокремлюючи чинники умов трансформації ринку праці, слід підкреслити, що вони інколи взаємопроникаючі. Пояснюється це тим, наприклад, що чинник, який впливає на трансформаційні процеси, можна, за певних умов, характеризувати і як їх елемент.

Чинники, які викликають при переході до ринку спад виробництва, падіння добробуту населення, деформації на ринку праці, є довготривалими, мають об'єктивний характер і часто не залежать від діяльності і зусиль суб'єктів підприємницької діяльності. До них можна віднести дві групи чинників – успадковані від командно-адміністративної системи та ті, що виникли вже після проголошення України незалежною державою. До першої групи належать безпрецедентна монополізація виробництва, надмірна частка в економіці військово-промислового комплексу,

© Брич В. Я. – кандидат економічних наук, доцент (Тернопільська академія народного господарства).

деформована структура національної економіки, негнучка система оплати праці, структурна деформація сфери зайнятості, незавершеність виробничого циклу та ухвалення основних економічних рішень успадкованою номенклатурою та бюрократією, що швидко пристосувалася до умов перехідної економіки.

З цієї групи найсуттєвіший вплив на трансформацію ринку праці здійснюють такі чинники:

1. Домінування неефективної високозатратної економіки у стані стагнації, внаслідок чого середньорічні темпи приросту ВВП в Україні відомого до здобуття незалежності різко падали. Так, якщо середньорічні темпи приросту ВВП в Україні 1961–1965 рр. становили 6,9%, у 1971–1975 рр. – 5,6%, а у 1981–1985 рр. – 3,3%, то у 1986–1990 рр. цей показник, навіть без урахування зміни цін, становив 1,9%. Загалом же протягом 1961–1990 рр. середньорічні темпи приросту ВВП і національного доходу знизилися утричі [3, с. 46].

Як відомо, у радянський період найбільш деформованою сферою економіки України за часів її перебування у складі СРСР була сфера зайнятості, якої на момент проголошення незалежності характеризували:

- відсутність державних і правових інститутів ринку праці, законодавства про зайнятість та невизнання безробіття на урядовому рівні;
- концентрація зайнятості на підприємствах державного сектора;
- відсутність гнучкості системи оплати праці внаслідок її державного регулювання;
- низький рівень мобільності робочої сили внаслідок законодавчого обмеження СРСР, плинності кадрів (якщо у 1970-х роках частка звільнень за власним бажанням у загальній кількості становила 20%, то у 1980-х – лише 12%), зміни місця роботи (через наявність паспортної прописки, системи обліку трудового стажу, відсутність ринку житла тощо) [4, с. 64].

Сферою зайнятості в умовах командно-адміністративної системи характеризувала не лише структурна недосконалість, а й наявність так званого безробіття. За оцінками експертів, на початку 1990-х років його обсяги у вітчизняній економіці становили 25–30% від загальної кількості працівників [1, с. 48].

Особливо небезпечним для економіки України за часів її перебування у складі СРСР було значне поширення неформальної і нелегальної зайнятості. Саме в умовах планово-адміністративної системи, внаслідок майже повного або тотального одержавлення економіки, власності, при якому 92% усіх засобів виробництва перебували в руках держави, якою розпоряджалися відповідні міністерства і відомства, дефіциту, заборони приватної ініціативи, сформувалась неофіційна економіка. Наприклад, на початку

1960-х років обсяг тіньових послуг у СРСР становив 5 млрд крб, а вже наприкінці 1980-х – 90 млрд [5, с. 27].

За оцінками В. О. Мандибури, вартісні обсяги тіньової економіки у СРСР наприкінці 1980 – на початку 1990-х років становили 130–200 млрд крб (10–20% ВВП) [6, с. 26].

2. Панування у сфері відносин власності державної і кооперативної форми. При цьому слід виділити змістовну нетотожність реально функціонуючих форм їх визначенням. Так, змістом державної форми власності було корпоративно-бюрократичне відчуження працівників від засобів виробництва, яке супроводжувалося державно-капіталістичною експлуатацією. У сфері мотивації праці і розподільних відносин панували зрівнялівка, бюрократичні привілеї, подавлення творчого інноваційного потенціалу. Таке ж відчуження збереглося домінуючою рисою в перехідній економіці України. Приватизація засобів виробництва в Україні не тільки не принесла очікуваних доходів державі, але і, за рідким винятком, не створила ефективних національних власників. На межі 1980–1990-х років розгорнулася так звана спонтанна «ваучерна» приватизація, у ході якої шляхом організаційних маніпуляцій і структурних перетворень державної власності колишня номенклатура здійснила її розподіл і перерозподіл в своїх інтересах. Декларування ж демократичних перетворень на фоні поглиблюючої диференціації і відчуження зумовило лише поглиблення соціально-економічних суперечностей. Дійсним змістом практично всіх форм власності в перехідній економіці є корпоративно-капіталістичне відчуження працівників від засобів виробництва. Саме номенклатурно-капіталістичні корпорації стали тими інститутами, які концентрували у своїх руках більшу частину прав власності.

Слід зазначити, що в умовах перехідної економіки права власності слабо специфіковані, тобто не тільки з формально-правової, а й зі змістовно-економічного погляду, так само, як і в організаційно-інституційному плані ніхто точно не знає, якими правами власника і на що він володіє, яку, за що і перед ким він несе відповідальність, хто ще має права на його власність і т. п. Слаба специфікація прав власності різко підвищує рівень трансакційних витрат, які в Україні дорівнюють за обсягом надходжень податків до бюджетів різних рівнів, але привласнюються і перерозподіляються адміністративно-економічними групами як реальними власниками економічної влади.

До чинників, які стримують економічне зростання та виникли уже в період незалежності, належать такі:

– повільні темпи реформування економіки. Номенклатурна приватизація державного майна, яка дозволила (об'єднання представників держапарату, законодавчої влади, комерційних структур, криміналітет)

зауочеризації без особливих грошових затрат придбати солідні активи, доповнивши статус управляючого статусом власника значної частки державного майна;

– значний розрив економічних зв'язків між підприємствами – поставниками сировини, комплектуючих виробів і товаровиробниками готової продукції з країнами колишньої соціалістичної системи і, перш за все, з країнами колишнього СРСР, що призвело значною мірою до втрати підприємств невеликої частки своїх традиційних ринків збуту, до зупинення діяльності підприємств через відсутність комплектуючих виробів тощо;

– несвоєчасне забезпечення законодавчо-правової бази, зокрема відсутність чіткого регулювання трудових відносин у сфері зайнятості і соціального захисту населення. Стратегічним завданням більшості нормативно-правових актів, які торкаються тематики зайнятості, ринку праці і соціального захисту населення, є забезпечення права на працю, на вільний вибір роботи, справедливі і сприятливі умови праці і захист від безробіття. У Конституції України «Про зайнятість населення» зафіксовано: «Громадяни мають право на працевлаштування і вибір місця роботи... Громадяни мають право на соціальний захист у сфері зайнятості... Держава гарантує працездатному населенню у працездатному віці в Україні: добровільність праці, вибір або зміну професії та виду діяльності» [2, с. 5]. Формулювання Конвенції МОП: «сприяння повній, продуктивній та вільно обраній зайнятості» є розкриттям поняття «право на працю» [7, с. 120]. У цій Конвенції, в інших документах МОП, акцент робиться на відповідальності держави у проведенні політики, спрямованої на підтримку повної зайнятості. Проте Конвенція МОП № 168, спрямована на «продуктивну зайнятість», ще й досі не ратифікована Верховною Радою України, хоч 1994 року і велась робота щодо її ратифікації;

– відсутність ефективної цілеспрямованої промислової та інвестиційної політики, реалізація якої, перш за все, визначає структурні перетворення в економіці і створення додаткових робочих місць. На момент здобуття Україною незалежності керівництво не мало чіткого плану дій стосовно переходу до ринкової економіки. Не підготовлена лібералізація економіки лише погіршила її структуру. Монополізовані підприємства найбільш енерго- та матеріаломістких галузей нейтралізували зменшення фізичного обсягу продукції швидким підвищенням цін. Унаслідок цього їхня частка в загальному обсязі виробництва зросла. У цілому ж у першій половині 1990-х років структура вітчизняної економіки погіршилась: збільшилась частка галузей, що виробляють проміжну продукцію (паливно-енергетичний і металургійний комплекси), сформувалась сировинна структура експорту. Частка галузей, що визначають науково-технічний прогрес (машинобудування), і галузей споживчого сектора (легка

промисловість) зменшилась. Водночас простежувалась така негативна тенденція, як прискорене скорочення виробництва товарів споживання порівняно із загальним обсягом виробництва промислової продукції.

Вищевказане дозволяє зробити такий висновок. Вплив сукупності вищеназваних чинників досить складний і неоднозначний процес, у якому концентруються суперечності трансформаційних перетворень і особливості перехідного до ринкових відносин періоду. Адже розвиток цього процесу відбувається в тісному поєднанні з реформуванням відносин власності, коли радикально змінюються цільові орієнтири роботодавців і найманих працівників.

Залежно від темпів, спрямованості та характеру роздержавлення і приватизації власності, організаційно-правового механізму здійснення приватизаційних процесів, результативності самих методів перетворення форм власності такі орієнтири можуть не збігатися, що власне підтверджується практикою сучасних трансформаційних перетворень в Україні. Безумовно, це досить суттєво впливає як на ринок праці, так і на добробут народу. В результаті відбувається поглиблення деструктивних процесів, зменшується кількість зайнятих продуктивною діяльністю, зростає безробіття. Надзвичайно високий ступінь централізації та адміністративного управління економікою України, що базувався на одержавленні економічної системи, робить, по суті, безпрецедентним її досвід у зміні цієї системи.

Список використаних джерел:

1. Баланда А. Л. Неформальна зайнятість як новітній фактор розвитку національного ринку праці України. – К.: Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України, 1999. – 58 с.
2. Закон України «Про зайнятість населення».
3. Злупко С. М., Токарський Т. Б. Україна та Ізраїль: Зайнятість і соціальний захист населення. – Львів: Вільна Україна, 1999. – 140 с.
4. Зрушення до ринкової економіки. Реформа в Україні: Погляд зсередини: Пер. з нім./За ред. Л. Хофмана, А. Зіденберга. – К.: Фенікс, 1997. – 305 с.
5. Корягина Т. Теневая экономика в СССР // Вопросы экономики. – 1990. – № 3. – С. 27.
6. Мандибура В. О. Тіньова економіка України та напрямки законодавчої стратегії її обмеження. – К.: Парламентське видавництво, 1998. – 34 с.
7. Міжнародне законодавство про охорону праці: Конвенції та рекомендації МОП. – К.: Основа, 1997. – 672 с.